

ALLIKUKIVI KOOBAS JA ALLIKAS KOHAPÄRIMUSES

Mall Hiemäe

<https://doi.org/10.7592/PS/27.hiiemae>

TEESID: Geoloogilisi protsesse fikseerivate loodusmälestiste uurimisel on geoloogide tähelepanu pälvinud ka Eesti koobaste-teemaline rahvapärimus. Esile on toodud selle piirkondlikke erijooni. Seoses Pärnumaal Kilingi-Nõmme lähistel devoni liivakivis asuva loodusliku Allikukivi koobastikuga on sedastatud rahvapärimuslikke kajastusi pinnase vajumisest tekkinud avauste – langatuslehtrite kohta.

Artiklis vaadeldakse kõnesoleva maastikuobjekti kuvandit kohapärimuses, aluseks alates 19. sajandi lõpukümnendist talletatud arhiivitekstid. Analüüsitakse ja argumenteeritakse pärimuse erijoonte ajalist kujunemist folkloristi vaatenurgast, mis on seosesse viidud maastikupildi muutuste kirjeldusega geoloogia-alases trükisõnas.

MÄRKSONAD: Allikukivi koobastik, devoni liivakivi, geoloogia, kohamuistendid, Käršu allikas

Eesti geoloogide uurimisobjektiks said Allikukivi koopad 1961. aastal, “kui ekskavaatori kaevamistööstõttu 0,7-meetrine moreenikiht sisse langes ja üle 7 meetri sügav kaevusarnane tühemik avanes” (Heinsalu 1987: 102). Ka enam kui poolsada aastat pärast üllatuslikku avastust kujutab Allikukivi koobastik endast geoloogide hinnangul huvitavat, omapärast, isegi ainulaadset loodusmälestist. Seda koobastikku on geoloogid

---

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (projekt IUT22-4) ning Euroopa Liit Euroopa Regionaaluuringute Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

uurinud nii 1961. a kui hiljem, sh Eesti Ürglooduse Raamatu koostamise (1996–2002) aegadel¹.

RAHVAJUTUD KOOBASTEST GEOLOOGIDE VAATEVÄLJAL

Geoloogidest on Eestimaa koobaste kohta talletatud rahvapärimusele eraldi tähelepanu pööranud Ülo Heinsalu ja Anne Kleesment. Oma raamat on Heinsalu esitanud kõigi Eesti teadaolevate koobaste kohta andmestiku ning põhjalikult kirjeldanud nende arengustaadiumi. Liigitus lähtub territoriaalsetest ja geoloogilistest markeritest. Autor märgib, et on kasutanud kirjandusmuuseumi rahvaluulekogusid, püüdes esile tuua seda, “mis teeb loetava värvirikkamaks ja aitab mõista looduse ning kultuuri ühtsust” (Heinsalu 1987: 5). Allikukivi koopa geoloogilisele kirjeldusele ning asukohaskeemile on lisatud kokkuvõtte kahest 1890. ja 1894. a dateeringuga muistendist, teateid perioodikast jmt (samas: 102–105).

Anne Kleesment (2005) on võrrelnud koopamuistendite temaatikat ning oma artiklis esile toonud kolm teemajaotust: koopad kui maa-aluste ühenduste algpunktid (nt Tori põrgu); koopad elupaigana (nt Helme koobas, Aruküla koopad); koopad varanduse peidupaikadena (nt Ahja jõe koopad). Autor nendib, et “üldse on koobastega seotud muistendid piirkonniti erinevad” (Kleesment 2005: 68). Näiteks Viljandimaal on muistendid vanapaganast tüüpilised ja hästi esindatud, ent Ahja jõe äärsed koopad on tuntud just peidetud varanduste poolest. Kuigi koobaste varinguid on teada ka Helme ja Koorküla ümbrusest, pole rahvapärimust hoonete või inimeste maa alla vajumisest sealt üles kirjutatud, küll aga koonduvad sellised teated Edela-Eestisse Tihemetsa-Allikukivi ümbrusse (samas).

---

¹ Erialases kirjanduses on aina märgitud, et Allikukivi koopad avastati 1961. aastal (vt Heinsalu, Kurik 1967: 212; Heinsalu 1987: 102; Kleesment 2005: 68; EELIS: sub Allikukivi koopad). Paiga varasemat tuntuks arvesse võttes on Mare Kalda sõna “avastati” jutumärkidesse pannud (Kalda 2010: 529). Liiga enesekeskset sõnakasutust taunivad Tuhala karstikoopa kirjelduses ka Lauri Palumets ja Hendrik Proosa: “Meediast läbi käinud teade, nagu olekski koobas avastatud alles kaheksakümnendatel või koguni 1997. aastal, ei vasta tõele. Virulase talu perenaise andmetel säilitati seal ilmasõdade aegu toidukraami ning talu meeshingedel oli sinna hea mobilisatsiooni eestki peitu pugeda.” (Palumets, Proosa 2003: 64)

*Foto 1. Sissepääs Allikukivi
koopasse. Langatuslehter ülal
metsatukas (M. Hiimäe, 2012).
ERA, VF 8224*

ALLIKUKIVI KOOBASTIKUST 1890. AASTA KOHAMUISTENDIS

Nii koopad maastikulise märgina kui neist jutustav kohapärimus pole ajas püsivad, vaid alluvad muutustele. Seetõttu osutub vajalikuks käsitleda nii ühte kui teist arenguliini võimalikult pika perioodi lõikes. Allikukivi koobaste kohta leidsin Eesti Rahvaluule Arhiivi vanematest kogudest viis varianti, dateeritud aastatega 1890–1896. Pea kõigis neis on jutusüžee keskmes allikas või mägi, koobaste olemasolu selgub kaude. Kõige varasema teksti aastast 1890 pealkirjaga “Halliku mägi” on Jakob Hurdale

saatnud rätsep Mihkel Kirschfelt (H I 2, 102/3 (1)). See tekstivariant on pealkirjaga “Allikumägi” ära toodud hiu- ja vägilasmuistendite teaduslikus väljaandes (HVM III 1970: 374–375) ning sedasama kirjapanekut refereeribki oma raamatus Ülo Heinsalu (1987: 104). Kuna Kirschfeldti üleskirjutus kujutab endast kogujapoolset kontaminatsiooni talle teadaolevast, esitan ta teksti järgnevalt lõikude kaupa.

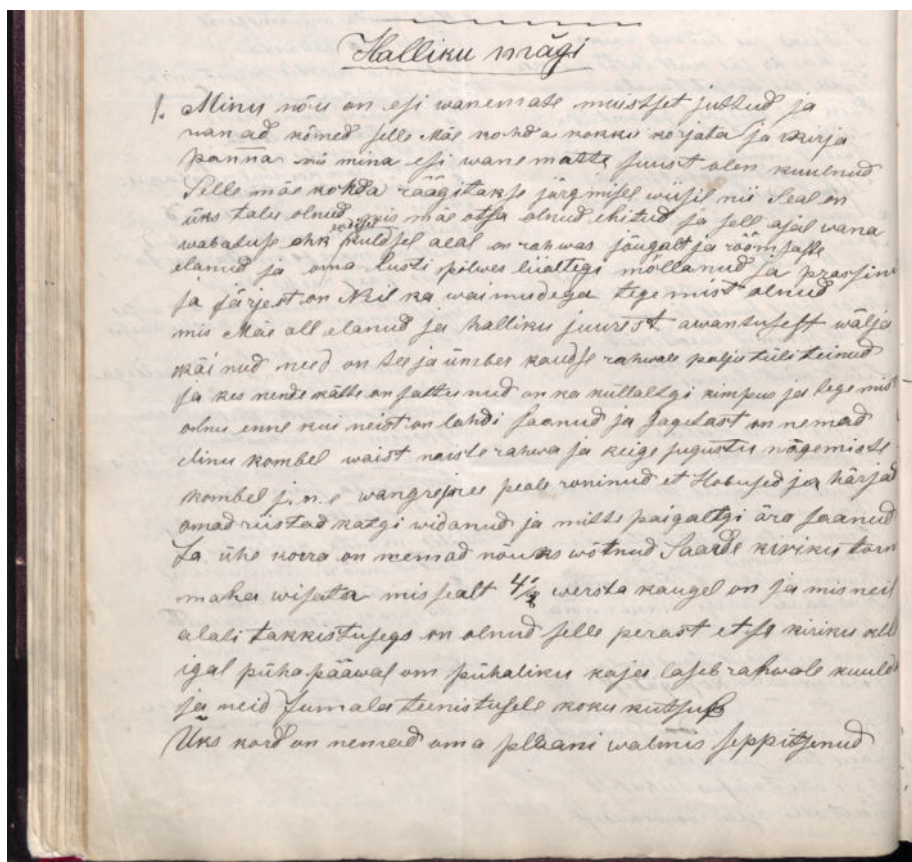

Foto 2. Mihkel Kirschfeldti kirjapanek Jakob Hurda käsikirjakogus (H I 2, 102 (1)).

Minu nõu on esivanemate muistsed jutud ja vanad kõned selle mäe kohta kokku korjata ja kirja panna, mis mina esivanemate suust olen kuulnud. Selle mäe kohta räägitakse järgmisel viisil nii.

Esimeses episoodis on tegelasteks vaimud. Mainitud on “talü” mäe otsas ning “prassimist”, ometi kaldub jutt teisale – vaimude juurde.

Seal on üks talu olnud, mis mäe otsa olnud ehitud, ja sel ajal, vana vabaduse ehk endisel kuldsel ajal, on rahvas jõukalt ja rõõmsaste elanud ja oma lustipõlves liialtegi möllanud ja prassinud ja järjest on neil ka vaimudega tegemist olnud, mis mäe all elanud ja alliku juures avandusest välja käinud. Need on tee- ja ümberkaudse rahvale palju tüli teinud ja kes nende kätte on sattunud, on ka küllaltki kimpus ja tegemist olnud, enne kui neist lahti saanud. Ja sagedast on nemad linnu kombel, vaist naisterahva ja keigesuguste nägemiste kombel jne vankre ja ree peale roninud, et hobused ja härjad oma riistad katki vidanud ja mitte paigaltki ära saanud.

Kirjeldatud vaimolendite käitumisviis (sõidukile ronimine; hobused ei jaksa vedada) vastab enam kujutlusele rahutu surnu (kodukäija) ja/või kurjade vaimude (vanakuri) tegutsemisega seostuvatest muistendimotiividest.

Järgmises episoodis võib ära tunda ühe hiiu- ja vägilasmuistendite populaarsetest motiividest: see on kivi viskamine kiriku pihta.

Ja ühe korra on nemad nõuks võtnud Saarde kiriku torni maha visata, mis sealt $4\frac{1}{2}$ versta kaugel on ja mis neil alati takistuseks on olnud sellepärast, et see kirikukell igal pühapäeval oma pühalikku kaja laseb rahvale kuulda ja neid jumalateenistusele kokku kutsub. Ükskord on nemad oma plaani valmis septsenud ja see on:

Üks kaduv neljapäeva õhtu olnud. Siis on nemad sealt lähedalt ühe suure kivi leidnud ja ühe määratuma jämedast ja pitkast rossist on valmistanud ühe suure lingu, ja mis nad plaani kordasaatmiseks on tarvitanud. Ja kui nad säääl kivi on lingule seadind ja viskamise tarvis hoogu võtnud, on katkend linguharu läbi kivi kõrvale jooksnud, mis alles tänapäevani näha on ja kirikust $\frac{3}{4}$ versta eemal on jooksnud.

Välja arvatud kiviviskamise ajaline määratlus (kaduneljäpäev), mis hiiu- ja vägilasmuistenditele omane pole, on siin tegemist eheda vanapagana-muistendiga. Kohalik rahvapärismus seab ootuspäraselt sihtmärgiks u 1686. aastal ehitatud Saarde kiriku.

Järgneb veel üks pahategu, sedapuhku traditsioonist põikuv, sest ei vaimud ega hiiud ei viska kedagi tappa tahtes neid leivalabidaga, küll aga pilluvad või ulatavad hiiud-vanapaganad muistendeis üksteisele leivalabidaid kui argielu tarberiistu.

Ja teine niisugune tükk on veel juhtunud. Seal on nemad ühte meest tahtnud ära tappa ja olid leivalabidaga mäe seest välja viskanud, aga õnneks on labidas kõrvale kukkunud, mis nemad versta kaugusel on viskanud. See koht kutsutakse Sobu ehk Kärsu mäeks.

Kuradi- või vaimulugu poleks ilma nende motiivideta hiiu- ja vägilasmuistendite väljaandesse jõudnudki. Tekstikommentaaris märgib Ellen Liiv, et leivalabidate vahetamine on populaarne Karksi ja Halliste piirkonna hiiumuistendites, ent usundilistele muistenditele tunnuslik motiiv “Hobused ei jõua vedada kuradit” ja ka tapmispüüe on seoses hiiumuistenditega ühekordsed (HVM III 1970: 494).

Muistendi lõpul on allika avausest välja käijaid nimetatud tontideks. Kuna nimetust “vanatont” kasutatakse muistendites vanapagana paralleelnimetusena, kerkib küsimus, kas kõnesoleva tekstivariandi puhul on tegemist eri rahvajutuliikide segunemisega, pärimuse individuaalse kujundamisega või lihtsalt unustamisega. Üleskirjutuse lõpulõik pakkus omakorda põikega reaalelu seiga juurde head informatsiooni geoloogile.

Ja see tontide avandus on hilja aja eest lahti olnud, kus hiljaaegu mitu vabrikupoisikest sisse on läinud ja ära kadunud, ja nüüd on vabrikuvalitsuse poolt see auk kinni pandud, üksnes 5- ehk 6-tolline auk tunnistab veel vana avandust. (H I 2, 102/3 (1) < Saarde khk, Kilingi v < Mihkel Kirschfeldt (1890))

Ülo Heinsalu järeldus on, et “Allikukivi koopasse on olnud sissepääs ka vanasti” (Heinsalu 1987: 104). Folkloristi poolelt võib rahvaluuleteksti lõpulõiku vaadelda kui rahvapedagoogilist hoiatusjuttu, ilma et vabrikupoiste ärakadumine tegelikust kadumajäämisest teada annaks. Arvesse tuleb võtta, et kõnesolev Voltveti kalevivabrik asutati alles 1858. aastal. Sedavõrd traagiline sündmus oleks pidanud kajastuma teisteski rahvajuttudes Allikukivi koobastest. Otsingud Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu

bibliograafia osakonna perioodikakartoteegis (märksõnad Kilingi-Nõmme, Saarde, Voltveti) tulemusi ei andnud. Kuid selgus, et selles vabrikus töötas tööpoolest alla 15-aastaseid noorukeid. Nii võib loodusliku ava varasemat olemasolu nagu ka selle tööpoolest hiljutist sulgemist usutavaks pidada.

Seoses eeltooduga väärrib esiletoomist notiits August Wilhelm Hupelilt (1782: 339), kes Kilingi mõisa (saksapäraselt *Kurkund*) kirjelduses mainib, et siit möödakäiva tee ääres on avar puudega läbikasvanud, ilusa seinast väljavoolava veega koobas. Kõnekas on viimane lause: “*Alle Wände sind voll Namen und Verse*” (‘kõik seinad on täis nimesid ja värse’). Ilmselt samasisulise kirjakoha on leidnud Ülo Heinsalu (viide Hupeli 1789. a ilmunud teosele näib olevat eksitav) ning oletanud: “Võib-olla käivad A. W. Hupeli andmed Allikukivi koopa kohta” (Heinsalu 1987: 105). Et koha-andmete osas teaduslikult täpne olla, on ta need andmed paigutanud Allikukivi käsitlusest eraldi ja objekti nimetanud “Kilingi koopaks” (samas). Orienteride ebamäärasust tuleb tõdeda mujalgi vanemas trükisõnas, näiteks leidub kodu-uurijast arheoloogi Jaan Jungi andmerikkas ülevaateteoses napp realistlik kirjeldus koobaste kohta, orientiiriks Kilingi mail Lõmsi talu ja Kantsi pood: “Praeguse Kantsi poe

Foto 3. Teel Kärsu mäele (M. Hiemäe, 2012). ERA, VF 8223

ja Lõmsi talu vahel olevast mäekünkast on ühe vana männa ligidalt, mis seal veel kasvab, vanu koopaid, hoonete aluseid, telliskivi prügi, surnute luid ja mõni vana tähtsusetu asi, leitud” (Jung 1898: 52). Mainitud on ka Lõmsi talu maal Kantsi poe ligidal mäe küljel asuvat allikat (samas: 51), kuid selle täpne asukoht jääb selgusetuks.

Toponüümide paljus on Allikukivi koobastikuga seenduvalt üsnagi iseloomulik, uurijat desorienteeriv asjaolu. Kohanime-erisused osutaksid siin nagu eri paikadele; alles pikapeale saab selgeks, et tegemist on loodusemälestiste koosluse maastikuosiste – koopa, mäe ja allika kohta käivate toponüümidega.²

UUE JUTUTÜÜBI ESILETULEK

Teadaolevalt esimest kohapärimuslikku kirjapanekut Allikukivi koobastikust mäluasutuses ei tarvitsekski terviktekstina siin tutvustada, kui kõik hilisemad muistendiüleskirjutused ei keskenduks hoopiski teistsugusele temaatikale, jättes usundiliste muistendite vaimud ja hiiumuistendite hiiud mainimata. 1894. aastal saatis Matthias Johann Eisenile oma variandi kohalik põllutööline, metsavaht, kubjas ja mõisavalitseja, rahvaluulekorrespondent Juhan Kangur. Teksti pealkirjaks on “Kärša mäe augud”, informandiks on märgitud Mari Kangur (E 13889/90 (6) < Saarde khk, Jäärja). Ülo Heinsalu on kasutanud Eiseni hilisemat muistendiväljaannet “Esivanemate varandus” (1958: 84–85) ning Kanguri teksti tutvustanud kui muistendit, mis on seotud “Allikukivi koopaga ja selle varinguga ammumöödunud aegadel” (Heinsalu 1987: 104–105).

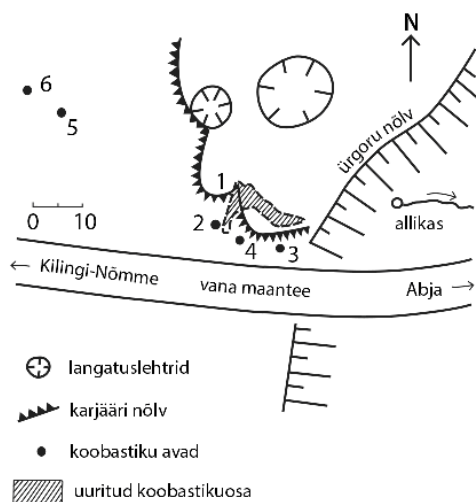
---

² Voltveti ja Kilingi on rahvapärased mugandused kauaaegsete mõisaomanike suguvõsanimedest *Wolffeldt* ja *Schilling*, Saarde nimetus mõisanimest *Sarahof*. Kilingi-Nõmme aga sai oma liitnime Nõmme talu maale rajatud kõrtsi järgi, mille asukoht on märgitud juba 1789. a Ludwig August Mellini kaardil. Rahvakeelne Käršu, ka Kärša, Kärtsu (mägi, allikas, oja), Kerso (mõis, saksapäraselt *Kersel*, *Kersell*) on mugandus maastikulisest toponüümist, ühtlasi külanimest Käärasoo (vrd Pärnumaa 1930: 503–509). Liitsõnalise toponüümi Allikukivi (sks *Quellenstein*) komponendid on seesama ürgoru nõlvas paiknevast Allikukivi koopast välja voolav allikas ja ilmselt mõisa telliskivilööv. Rahvastiku kiire juurdekasvamise aegu 19. sajandi teisel poolel jäi ka Voltveti vabrikuga asula kui haldusüksuse nime-tuseks Allikukivi, tolleaegset kalevivabrikut (hävis tulekahjus 1894. a) on perioodikas nimetatud nii Voltveti kui Hallikukivi vabrikuks.

Kärša vallas Kärša mäe pääl Hallikakivi vabriku juures seisavad selle mäe sees kolm suurt auku ja nende aukude kohta käib järgmine jutt. – Seal olnud vanast kolm maja, need olnud ait, laut ja elumaja. Seal pidanud noor maja peremees oma pulmi. Viinad ja õlled olnud valmis, siis lähtud pruudi järele. Pruut toodud koju ja hakatud pulme pidama. Pulmapäeva õhtul tulnud üks vana halli habemega mees sinna ja palunud öömaja, aga ei antud. Siis läinud vana mees alla saunanaese juure öömajale ja siis saatnud saunanaese vaatama, mis pulmalised teevad. Naene läinud, tulnud aga varsi tagasi ja ütelnud, et pulmarahvas kõik maas segamine. Jälle natukese aja pärast saatnud vana mees jälle vaatama. Naene läinudki, inimesed olnud elajanõoliseks saanud. Siis käsknud vana mees kolmat korda vaatama minna, naene läinud välja, tulnud tagasi, kutsunud vana mehe ka vaatama, kui maja suure praginaga maa sisse vajunud, ainult ühest aknast lennanud vares ja harakas välja. Pruudist saanud harakas, peiust vares, sellepärast et nemad esmalt lubanud seda meest öömajale, aga teised ei olnud lasknud, ja sellepärast vajunud need rahvas maa sisse, aga pruut ja peiu saanud välja lennata. Ja sellest pulma-viinast ja õllest saanud see Kärša allikas. Enne jooksnud see allikas viina ja siis pantud vahid juure, et vaesed ei saanud seda viina juua, ja seitsaadik ei jooksnud allik enam viina, vaid vett. Veel praegu on need augud mäe sees alles ja see allik jookseb ilmlõpmata. Veel nüüd jõuluõõseti on katsutud, ehk vahest jookseb viina, aga ei jookse, vaid vett. (E 13889/90 (6) < Saarde khk, Jäärja – Juhan Kangur < Mari Kangur (1894))

Muistendis on juttu kolmest hoonest, kolmest august maapinnal ja ühest üleloomulikust maa sisse vajumise juhtumist. Ülevaates Sakala kõrgustiku koobastiku 1961. ja 1966. a geoloogilistest uuringutest leidub kohta ka selle loo tõlgendusele. Geoloogiline interpreteering jätab kolmarvu kõrvale: “Koobaste sisselangemisest moodustunud lehtreid on kaks. Nende läbimõõt on 15 ja 7 meetrit, sügavus kuni kaks meetrit. Arvatavasti oli suurema lehtri kohal varem avar koobas, mille sisselangemine on andnud aluse rahvapärimusele talu vajumise kohta maa alla”. (Heinsalu, Kurik 1967: 213) Langatuslehtreid ongi juurdelisatud skeemil vaid kaks – üks suurem, teine väiksem, kuid koopa-avasid koguni kuus (samas: 212).

Joonis 1. Allikukivi koobastiku skeemaatiline plaan (Heinsalu, Kurik 1967: 212 alusel).

Folkloristina hindan Kanguri saadetud kirjutise Kirschfeldti omast märksa ehtsamaks ja ehedamaks. Traditsiooniline süžee karistusest eetiliste normide rikkumise eest (keeldumine öömaja andmisest) on maastikuobjekti iseärasustega loogilisse seosesse viidud. Muistendid sakraalehitiste maa sisse varisemisest kellegi normivälise käitumise süül olid laialt teada: niisuguse saatusega kirikute asukohti võib rahvajuttude järgi kümnetega üles lugeda (vrd jututüüp Aa 86 ja Aa 87, Aarne 1918: 134–135). Ega väiksemategi hoonete asetumises sellesse rolli polnud midagi tavatut, kui lähestikku paiknevad augud Kärša Allikukivi mäel oma olemasolu, paigutuse ja mõõtmetega toimunust märku andsid. Pruudi, pruutpaari või kogu pulmasaaja muutumine kivideks on eesti kohamuistendites tavaline (vt Remmel 2001), linnuks muutmist tuleb rohkem ette imemuinasjuttudes ning tekke- ja seletusmuistendites. Muinasjutuomane on kolmarvu kasutamine: saunanaine läheb “kolmat korda” pulmarahvast vaatama. Et näiliselt isetu juhuslik vanake evib ebatavalisi võimeid ning toob süžeearendusse pöörde, on hästi tuntud kompositsiooniline võtte paljudes jututüüpides. Jutustuse lõpuosa on taas maastikulise asitõendiga. Miks Kärša allikas on viina-allikas, saab kohase seletuse: tegemist on pulmaviinaga. Veelkord lisandub sotsiaalse ülekohtu ilming: vaestele viina ei lubata. Loo lõpulausesse on kätketud mõte, et uskumus vee viinaks (või magusaks) muutumisest selle allika puhul (enam?) ei kehti.

Nii keskendubki kogu jutt kahele maastikuelemendile – aukudele mäe peal ja allikale mäe all, ilma et koobastik asjasse puutuks. Küsimus, kas mainitud kolm auku viitavad kolme langatuslehtri kunagisele olemasolule või on mängus folklooris nii tavaline kolmarvuseadus, esialgu vastust ei saa. Õnneks leidub Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes samast paigast veel muistendivariante. Jakob Hurdale saatis kihelkonnakooli õpetaja Peeter Sitska üsna detailse tervikloo, mis süžeelt eeltooduga kattub (H II 55, 61/5 (3) < Saarde khk (1895)).

Sissejuhatavalt on selles tekstis nimetatud mäe seest välja voolavat Kärsu allikat, kus “ligidal mäe otsas praegu veel 3 avause aset ära tunda võib, mis aja jooksul ikka enam kokku kasvanud olla, vanasti aga õieti sügavad üteldakse olnud olevat”. Kaudne kõneviis annab tunnistust sellest, et Sitska kirjapanek toetub teistelt inimestelt saadud informatsioonile. Järgneb tegevuskäik. Allikast voolavat viina hakatakse müüma; mäe otsa ehitatakse kolm maja; pulmarahva juurde sattunud hall vanake saab öömaja Vanamõisa talu saunas. Saunanaise käik pulmamajja kordub (“Kuule, saunanaine, vaata, mis pulmalised teevad.” – “Priiskavad.”). Hommikuks on “kõik 3 maja koos pulmalistega sügavasse maa alla sootumaks ära vajunud, kuhu paljalt 3 avaust järgi jäänud”. Viin muutunud seepeale veeks.

Sitska saadetud tekstis on mõned huvitavad lisandused. Sedapuhku osutub “vana mees” pühakulegendidele omaselt Önnistegijaks. Siit lähtub ka rahvaluulekorrespondendi kommentaar: sellest on allikaveel ravi-toime, see vesi kaotab vistrikud, naha- ja silmahaigused, seepärast on siit klaaside ja pudelitega alati vett viidud ja näib, et allikat on pühaks peetud, sest mõnekümne aasta eest on siit ohvrirahasid leitud.

Tähelepanu pööramine kolmele avausele ja nende kirjeldamisele ning kolmele majale, kuigi jutu tegevustik on seotud üheainsaga, juhib mõtet selles suunas, et Allikukivil oldi reaalselt nähtud ikkagi kolme langatuslehtrit. Teade allikast kui ohverdamispaigast aga lubab arvata, et kohapeal kõige püsivamalt tuntud kohaks ongi olnud allikas – veehandja ning pühapaik.

Peeter Sitskalt pärinevad ka juba eespool mainitud teated Jaan Jungile (1898: 51–52). On ootuspärane, et seoses muinasteaduslike andmete saatmisega Jungile adus Sitska selliste lisanduste olulisust. Samuti on kohaloolisi andmeid saatnud Jungile kodu-uuri ja kirja-mees Anton Suurkask Viljandimaalt. Innuka rahvaluulekogujana saatis Suurkask 1896. aastal Eisenile muistendi pealkirjaga “Hallikukivi viina hallikas”. Siin on muistendiobjekt seosesse viidud kohalike vabrikutöolistega.

Pärnumaal Saarde kihelk. Voltvedi ehk Hallikukivi vabriku orus Pärnu postmaantee ääres jookseb üks väga heamaitselise veega hallikas, kust kõik vabriku rahvas endale joogivee toovad. Rahvajutt selle hallika kohta on nõnda.

Vanal ajal jooksnud iga uue aasta öösel säält hallikast maitsevat viina vee asemel. Vidanud seda siis säält kõik ümberkaudsed inimesed. Kui aga Hallikukivi vabrik sinna vee kaldale ehitatud, hakanud ka need sakslased – vabrikutöölised, kes seda hallika saladust kuulda saanud, säält viina tooma. Mõned kannud uue aasta öösel säält nõnda palju viina kodu, et aasta läbi porujommitada saanud. Viimaks ei ole vabriku töölised talumehi säält enam lasknud viina vedada, mille läbi palju tülisid uue aasta öösel hallika juures tõusnud. Kui ühel uue aasta öösel veel vabriku töölised ise üksteisega hirmsaste viina võtmise juures tülisse läinud ja nugaodega veristanud, siis kadunud selsamal öösel viin järsku hallikast ära ega ole teda ühelgi uue aasta ööl kuni siia-ajani enam saadud. (E 29422/3 < Viljandi < Saarde khk – Anton Suurkask (1896))

Folkloristide seas ebaautentse materjali saatmise pärast üksvahe taunitud Suurkase teksti võiks esmapilgul tema fantaasiarikkaks vaimusünnitiseks pidada, kui Kärsu allika kohta poleks arhiivis teisigi samateemalisi lugusid. Märt Siipsoni kirjapanekus 1895. aastal Võrumaalt Rõuge kihelkonnast (E 20679/80) lõppeb allika uusaastaöine viinajooks, kui keegi mõisahärra “sõitis suure aamiga nagu ahnepäits kunagi” kohale ja oma vaadi täitis. Allika olulisusest ja tuntusest annab märku juba toponüüm Allikukivi ning selle kujunemine vabriku juurde kasvanud asula nime-tuseks. Head täiendust paiga avaramast tähendusest annavad kaks lõiku Ülo Heinsalu uurimusest, kes kommenteerib: “1885. aastal kirjutati “Oleviku” lisas, et Allikukivi mägi oli populaarne koht, kus Voltveti rahvas käis igal aastal jaanituld tegemas ja peeti ka muid rahvapidusid. Küllap see oli tingitud koobaste ja allikate esinemisest”. (Heinsalu 1987: 104) Siinkohal võib täpsustuseks lisada seda, et eesti talurahva ühis-jaanitulede korraldamise eeliskoha määras endisajal pigem mäe, s.o kõrgema künka olemasolu, ja et mõisatööliste jaoks peolats omaseks saada härrasrahva korraldusel, pealegi oli läheduses kõrts. Teisal kommenteerib Ülo Heinsalu ühes Saarde kihelkonda tutvustavas kirjutises

*Foto 4. Paviljon Allikukivi allikal
(G. Ränk, 1934). ERA, Foto 1295*

avaldatud fotot (Ste [Saareste] 1912: 91), “kus oli Kärsu allika peal uhke sammastega paviljon” ning lisab: “Allikas oli maanteelistele tähtis joogi-veekoht. Võib-olla oli see muistne terviseallikas”. (Heinsalu 1987: 105)

Uurija oletusele muistsest terviseallikast annab omalt poolt kinnitust eespooltoodud arhivaal – Peeter Sitska tekst, kus mainitakse allika ravi-toimet ja ohvirahasid. Kõnekat infot on Andrus Saareste koostatud kodu-uurimuslikus Saarde kihelkonna tutvustuses veelgi. Nimelt on Voltveti vabriku asukoha orientiiriks allikas ning järgneb ka vihje muistendis esitatud uskumusele: vaatamisväärsus asub “muinasajast tähtsa Kärsu allika [--] lähedal, kust muiste viina jooksnud, nüüd aga selget vett teekäijatele jahutuseks välja hoovab. Allika korraspidamise eest on vabrikuvalitsus rohkeste hoolitsenud, kohale isegi ilusa katuse varjuks peale ehitanud”. (Ste [Saareste] 1912: 92)

M. J. Eisen avaldas Kanguri 1894. aastal saadetud muistenditeksi peatselt kogumikus “Kodused jutud” (1896: 34–36). Pole võimatu, et vihje allikale, “kust muiste viina jooksnud”, ongi Saarestel tehtud Eiseni trükise põhjal. Samas annavad Kanguri ja Sitska tekstivariantide omavahelised erisused tunnistust sellest, et 19. sajandi lõpu kohalikus rahvatraditsioonis oli viinaks muutuva veega allika lugu aktiivses kasutuses. Kui veel arvesse võtta, et jaanipidusid korraldaval ja soosival härrasrahval oligi kogu maal tavaks sel puhul töölistele õlut ja viina välja teha, siis seda sobilikumaks pidi selles kontekstis osutama vee viinaks muutmise motiivi esiletoomine jutu lõpul.

MUUTUSTEST 1939. AASTA KIRJAPANEKUTES

Suurem kogus teateid Käršu allika kohta jõuab 1930. aastatel rahvaluulearhiivi käsikirjakogusse ERA. Richard Viidebaumi (Viidalepa) 1933. aasta kirjapanekus Tarvastu kihelkonnast pärit Ell Pedakult on viidatud allikale kui kohale, kus Jeesus käinud “peseman oma silmi” (ERA II 78, 31/2 (36)). Erandlik on 1937. aasta üleskirjutus Saarde kihelkonna rahvaluulekogujalt J. P. Söggelilt, kus seisab: “kui Käršu allik vee andmise korraks seisma jätab, siis tuleb sõda” (ERA II 181, 283/5 (7)).³

Ülemaalse kohamuistendite kogumise aktsiooniga laekus kooliõpilastelt 1939. aastal maastikukompleksi kohta Eesti Rahvaluule Arhiivile muistendeid kaheksalt õpilastelt: Kalita 6-klassilisest koolist, Mõisaküla linna algkoolist ning Voltveti 6-klassilisest algkoolist (kõited ERA I 6 ja ERA II 236). Pea kõik kirjapanekud on faabulalt seotud Juhan Kanguri 1894. a Eisenile saadetud tekstivariandiga. Õpilastöö puhul pole liiast jälgida, kas tuleb ette mahakirjutusi (trükistest, kaasõpilastelt), isiklikke luulendusi, süžee kujundamist muinasjutupäraseks vms (vrd Kindel 2002: 105–107).

Laekunud materjali ülevaatamisel selgub, et mahakirjutamisega tegemist pole. Tekste on üksteist, mõned õpilased on kaastööd alustanudki Käršu allika saamislooga – küllap oli paik neile hästi tuttav. Mitmel puhul on muistendit kuulnud oma pere liikmelt: emalt, isalt, vanaemalt. Elukohaandmete järgi otsustades on ka ülejäänud jutustajad ümbruskonna elanike hulgast. Keskealiste põlvkonna (vanus 42 ja 59

---

³ Vt neid ja mitmeid teisi arhiivitekste tervikuna nüüdseks ilmunud raamatust “Eesti allikad” (Vilbaste 2013: 190–194).

eluaasta vahel) ühisteadmisse näikse see atraktiivne muistenditüüp kindlalt kuuluvat.

Ruumi kokkuhoidmiseks on järgnevas täistekstide asemel ära toodud süžee olulisemate osiste sõnakasutus. Pulmamaja märgivad tekstides kolm maja; elumaja, ait ja laut; talud, hooned; suur maja; suur ja uhke maja; (ühel juhul ka) palvemaja ja vaeste inimeste maja. Asukate kohta käivad sõnad: ihne; jõukas; uhke; ei salli vaeseid; (ühel juhul) vabriku elanik. Teekäija on sant; vaene sant (kerjus, teekäija, mees); vana sant (teekäija); väike ja hall mees. Öömaja andjaks on saunarahvas; sauna-meess; vaene saunamees; eideke; alanaine. Saunarahva elamuks on onn; talu saun; teisel pool teed näha sauna varemed; maja teisel mäel. Teekäija saab öömaja; (ühel juhul ka) kitsheinakoti magamiseks. Talle antakse süüa; (ühel juhul) kaerakilet ja odrakaraskit.

Kerjusest teekäija taialisi võimeid toovad varianditi esile mitmed seigad. Ta soovitab vaatama minna, mis pulmamajas juhtub, teisel sõnab: “Kui sa mind siia öömajale ei luba, siis ei pea ka sinul siin öömaja olema.” (ERA II 236, 177/8 (2)). Kõnekas on imetegu, mille tulemusena peavarjuandjate “laudas ühe lehma asemel olnud neli paksu ja prisket lehma” (ERA II 236, 52/3 (2)).

Ilmselt oli nähtavate aukude-langatuslehtrite olemasolu allika vahe- tus läheduses asitõendina sedavõrd oluline, et juhtunut ikka ja jälle jutustamisel esile tuua. Hoonete varisemisest maa alla annab tekstides märku pragin, kuid kirjakohtad aukude tekkimisest päris ühesugused pole: “Talu hooned olnud kadunud, aga ainult kolm suurt ja sügavat auku mustendanud sauna ukse ees” (ERA II 236, 444/6 (9)); “Seal mäe peal on kolm suurt auku, need olevat maasse vajunud majade augud” (ERA II 236, 46/7 (5)); “Talu maasse vajumise augud on praegu veel selgesti Allikumäel näha. Enne on seda mäge kutsutud talu nime järele, kuid alliku tekkimisest saadik Allikumäeks” (ERA II 236, 28/9 (1)); “Allikumäe peal olevat olnud suur maja, ja ühe vabriku elaniku pulma ajal olevat see maja ära nõitunud ja vajunud maa alla ja järele jäänud kolm auku” (ERA II 236, 23 (2)); “elumaja, ait ja laut varisenud maa alla – järele jäänud kolm auku. Teisel pool teed on näha ka sauna varemed” (ERA II 236, 373/4 (1)); “Kes seda juttu ei usu, tulgu vaatama, praegugi on veel suur auk mäe sees ja augu põhjas palgid” (ERA II 236, 52/3 (2)).

1939. a jututeisendite puhul kerkib küsimus, kas ja kuivõrd on muistendi populaarsusele kaasa aidanud trükivariandid. Nimelt on Eisen avaldanud Juhan Kanguri 1894. a teksti ümbersõnastatud kujul uuesti, pealkirjaks “Viina allikas” (vt Eisen 1920: 28–29).

Kärsümäel Voltvedi lähedal peetud muiste pulmi. Neiid laulnud, mänginud, naljatanud, ehtinud end pärgadega. Mehed otsinud joomisest lõbu. Viina, õlut voolanud pulmas mis hirmus. Kann toodud kannu peale, aga ikka täitnud viin veel hulga vaatisid. Peigmehe ja pulmaliste pidutuju tõusnud kõige kõrgemale tipule.

Korraga astunud hall vanamees pulmamajasse, palunud öömaja. Pulmalised kutsunud halli meest tantsima.

“Ei jõua, väsinud olen, tahan puhata!” palunud hall mees.

“Kasi, kus pagan,” karjunud peigmees halli vanameest majast välja kihutades.

Hall vanamees läinud lähemasse sauna, palunud öömaja. Seal võetud ta lahkelt vasta, söödud, joodud, antud pehme ase magadagi.

Hall vanamees saunanaist paluma: “Ole hea, mine vaatama, mis pulmalised teevad!”

Naine õue. Tuleb pea kohkunud näoga tagasi: “Tulge vaatama, pulmalised kõik nagu loomad!”

Saunamees halli mehega seltsis vaatama. Näevad: pulmamajast jookseb hunta, rebassid, ilveseid ja muid metsloomi välja. Ei enam ühtki inimest näha: kõik metsloomadeks moondatud.

Pulmamaja ja selle kõrvalised hooned hakkavad vajuma. Vajuvad seni, kuni maa alla kaovad. Suured augud jäävad järele. Need maapõhja vajunud majade asemed kolme augu kujul praegu alles Kärsamäel näha.

Pulmamaja asemele kerkib allikas. Allikas keeb selget viina välja. Ümberkaudseid elanikka kogub hulga-kaupa allikale. Kes ammutab kapaga, kes keoga, kes toobiga. Nagu kärbsed mee ümber seisavad inimesed nüüd viinaallika ümber.

Eks saksad saanud lugu kuulda. Kohe pannud vahid välja, et keegi enam viina ei saaks. Aga kadedusel kadeduse palk. Vahid maitsevad viina: vesi mis vesi. Saksad tulevad maitsema. Allikas vesi mis vesi. Sest

silmapilgust peale, mis Kärša viinaallikale vahid välja pandud, viin veeks muutunud.

Ei vahtidel enam vahtida midagi. Ega kellelegi vett ju pole tarvis keelda võtta.

Rahvasuu teab, et jaaniööl ühel silmapilgul Kärša allikast ometi viina välja voolab, kuid järgmisel silmapilgul on viin jälle veeks muutunud.

Algupärandiga võrdlemisel torkab silma, et “suure praginaga” maasse vajuva maja aknast välja lendavad linnud – vares ja harakas – on Eisenil omatahtsi välja vahetatud. Eiseni eeskujuks oli muistenditüüp Aa 73 “Pulmarahvas soendiks” (Aarne 1918: 130–131), milles kas kogukonna eetiliste normide eiramise pärast või muul põhjusel (nt peig ei vali kaasaks nõia tütart) pulmalised huntideks muudetakse. Eiseni sõnastuses jookseb pulmamajast enne koguni “hunta, rebassid, ilveseid ja muid metsloomi välja”, alles seejärel hakkavad hooned vajuma ja “vajuvad seni, kuni maa alla kaovad”.

Kui Eisen rahvaluuleteadlasena ehk pidas vajalikuks Kanguri 1894. a varianti hästituntud jututüübi toel parandada, siis kohalike traditsioonikandjate mõttelendu näib olevat suunanud muistendipaik ise oma reaalses väljanägemises: varing ei ole staatiline protsess, vaid toimub äkitselt, pääseda saavad vaid õhku tõusvad linnud. 1939. a kirjapanekute järgi muutub pruutpaar vareseks ja harakaks (2 varianti) või vareseks ja kaarnaks; lindudeks. Paaril juhul on säilinud ka moraal: peigmees ja pruut tahtnud sandile “natuke süüa anda”, pärast aga olnud “pulmarahvas puha huntideks moondunud ja jooksnud metsa. Pruutpaar aga olevat olnud pääsukesed ja lennanud ära” (ERA II 236, 45 (4)). Ja teisel: “Aukude kohal keerelnud vares ja harakas. Need olnud paremate südametega kui teised. Ja seda mäge kartetud kaua aega” (ERA II 236, 444/6 (9)). Veel teisegi teksti järgi nähakse “pulmamajast välja tulevat huntide karja” enne, kui maja maa alla vajub. Arvatavasti on tegemist trükiväljaande tagasimõjuga.

Huvitav on viina-allika teema liitumine üsna püsikindla maa alla vajumist kirjeldava jutuosaga. Juba kõige esimeses, poolesaja aasta taguses arhiivivariandis 1890. aastast leidub vaimude kontekstis otsustarbetu kõrvalepõige, mille järgi “on üks talu olnud, mis mäe otsa olnud ehitud ja [--] on rahvas jõukalt rõõmsaste elanud ja oma lustipõlves liiategi möllanud ja prassinud [--]” (H I 2, 102/3). Lausa viinateemale keskendub A. Suurkase tekstivariant 1896. aastast, pealkirjaks “Hallikukivi viina hallikas”, ilma et pulmateemat sõnagagi mainitaks. M. J. Eisen on oma mugandatud 1920. a trükitekstis mõlemat – nii

pulmaprassingut kui viina-allika märjukese pruukimise kirjeldust tublisti paisutanud.

1939. a kirjapanekutest on pulmateema eraldi viies tekstis ja koos viina-allika saamislooga kahes tekstis. Puhtalt viina-allika kohta käib jutt kolmes tekstis. Märgata on viinateema iseseisvumist.

Praeguse Voltveti allika kohal olnud vanasti talu. Mehed söönud ja joonud viina laua juures. Kerjus tulnud ja palunud süüa ja juua. Meestel aga olnud ainult viina, mitte vett, ja viina nad kerjusele ei andnud. Kohe muutunud meeste viin veeks ja sellest tekkinud allik, kus nüüd ainult jaaniööl kell 12 öösel viina jookseb. (ERA II 236, 18 (3) < Saarde khk, Voltveti v – Agnes Kirss < Marie Kabul, 53 a (1939))

Rahvauskumust vee (allikates, kaevudes) viinaks (või magusaks) muutmisest on mainitud mitmes variandis: see juhtub jaaniööl; jaaniööl kell 12; teatud kellaajal; teatud ajal. Üks kirjapanek sisaldabki vaid pärimusteate: “Voltveti allikas olevat iga vana-aasta öösel päälle kella 12 pool minutit vesi piiritus” (ERA II 236, 23 (1)).

Allika eriomadustele keskendub ka järgmine lugu Voltveti alkooli õpilaselt, kirja pandud emalt kuuldu järgi. Pulmapidu ei mainita, hall vanake on siin hoopis teises rollis, kuid üllatuslikult tulevad jutuks juba unustusse jäänud koopad.

Voltvetis Alliku mäe jalal on üks allik, mis on püsinud seal juba kaua. Kui see allikas ära laguneb, ehitatakse kohe uus asemele, sest see asub suure maantee ääres ja kosutab teekäijaid värskes veega. Igal vana-aasta ööl kella 12 ajal muutuvat allika vesi magusaks viinaks ja piirituseks ning hall vanake tulevat seda jooma. Mäe peal ja külgedel juhtuvat väga kummalisi asju, igasuguseid vokirattaid ja muid ilmutavad mäele. Kord, kui allik ära oli lagunenu, kaevati mäe külge hulga lahti, siis olevat paistnud sealt suuri õõnsusi. Ennevanasti olnud seal mäe sees vanaaegsed koopad. (ERA II 236, 45 (4) < Saarde khk, Voltveti v < Karksi khk, Polli – Arnold Pärna < Marie Pärna, 53 a (1939))

Niisiis annab ka veel pärast pooltsadat aastat endast taas märku salapärane “tontide avantus”, mis Mihkel Kirschfeldti 1890. a kirjapaneku järgi asub allika juures.

MUISTENDIVARIANT AASTAST ENNE KOOPA TAASAVASTAMIST

Eesti Rahva Muuseumile 1960. aastal Voltveti vabrikutöölise eluolust andmeid kirja pannes on Karl Luiker lisanud teateid Allikukivi mäe kui kohaliku rahva kooskäimispäiga kohta (ERM, KV 93, lk 647–669).⁴ Kaastöö koostamisel on ta tuginenud endise Voltveti vabriku töölise Bergi jutustustele aastatest 1930–1931, mil “vana Pärk” eakana nende pere üüriline ja Karl 8-aastase poisina tema lugude innukas kuulaja oli. Selle kohta kirjutab Luiker: “Alljärgnevaga püüan, niipalju kui suudan meenutada, anda edasi vana Pärgi jutud vabrikust ja hilisemaegsed enda tähelepanekud ning ka käesolevast ajast”. Alliku mäe Voltveti vabriku naabruses iseloomustab Luiker kui ühte kaunimatest maakohtadest ümbruskonnas, ehkki tegemist olla vaid ümbruse kõrgema nõlvaga ja selle all jooksva allikaga. Siin on mitu kiike, tantsuplats, peopidamiskoht, siia kogunenud ümbruskonna talurahvas: “vabrikurahvale asendanud Alliku mägi teatrit, puhkeparki, näitelava ja spordiplatsi”.

Kuigi otsesest vihjet sellele pole, et saadetise lõppu lk 666–669 paigutatud muistend oleks Luikeril vanalt Bergilt kuulnud, võib seda arvata detailirohke sisuarenduse järgi, mis meenutab 19. sajandi lõpukümnendi rahvaluulekogujate tekste. Võrreldes jutustajatega, kellelt 6. klasside õpilased 1939. aastal kohamuistendeid kogusid, oli Berg ka veidi vanemast põlvkonnast. Karl Luiker on meelespüsinud tuttavat lugu tervikuks seades tähelepanu pööranud nii muistendipäiga tutvustamisele kui muistendi tegevustikule. Kommentaaris leidub üllatuslikku teavet katsest langatuslehtrele rakendust leida.

Rahvasuu on loonud ka muistendi allika tekkimise kohta.

Otse allika kohal on mäeharjal sügav sümmeetriline auk nagu väga suure kaliibriga pommi lõhkemislehter. Ilmselt oli see tekkinud vee toimel, uuristades maa alla süvendi ja hiljem tungis allika näol mäenõlvalt välja. Ajapikku langes päälmine maakiht õõnsusse ja auk oligi olemas. See, kindlasti omapärane loodusnähe on käesoleval ajal hävitatud. Buldooseriga lükati augu põhi täis

---

⁴ Soovituse eest tutvuda Luikeri saadetisega võlgnen tänu Tiina Kuumale.

ja süvendati kaldaid kahelt küljelt pikemaks, et kolhoosile sileerimisauku saada. Kuid hiljem selgus, et liivase pinnase tõttu see koht ei sobinud nimetatud otstarbeks.

Muistendi järgi asunud selle augu kohal jõukas talu. [---]

Kas siloauku püüti tegelikkuses rajada samasse muistendipaika või kuhugi teisale (väiksemasse lehrisse?), seda ei tea. Vähemasti on hinnang rahvapärimeses kirjeldatava (suurema) langatuslehtri hävi(ta)mise kohta ülepakutud. Kuid tähelepanu väärib asine langatuslehtrite tekke-mehhanismi seletus. Geoloogi sõnastuses toimub protsess nõnda: “Allika kohal tekib esmalt uure, seejärel avaram koobas. Koobaste kuju sõltub lõhede arvust ja paigutusest. [---] Soodsate tingimuste korral leiab lõhede ristumiskohas aset laest varisenud purdmaterjali pidev väljakanne kitsaste kanalite kaudu, mille tagajärjel kooparuum avardub. Sellise koopa heaks näiteks on Allikukivi koobas, mille suurima groti läbimõõt ulatub kuue meetrini”. (Kleesment 2003: 53)

Luikeri variandi ajamäärang: “Vana-aasta öösel peetud perepoja pulmi” viib tegevustiku loogilisse seosesse allika viinaks muutumise nimelt aastavahetusel. Normirikkumisega saab selles variandis hakkama peigmees, kes kerjustaadi uksest välja pakase kätte tõukab, ning noorpaari karistumäär on vastavalt kõrgem: “Pulmalised lennanud laiali: kes varesena, kes rongana või kaarnana, ja peigmees ning pruut lidunud huntidena metsa poole. Ja mäe all vulisenud selgeveeline allikas, just kerjuse juhutatud kohas”.

Jutus toimuva imepärasust on esile toodud mitmel viisil: “Lesel pole endalgi ivakestki hamba alla panna olnud, ainult laudas külmetanud lahja ja vilets lehmakont”. Ometi “tapetud lehm ära ja asutud kohe verekärke keetma. Käkid söödud, tahtnud kerjus ka juua ja saatnud eide allikale vett tooma. Selle teada pole ümbruskonnas kusagil allikat olnud ja võtnud siiski ämbri, et orus asuvast ojast, tavalisest veevõtukohast, tuua”. Lesknaise vastutulelikkus saab mõistagi vääriliselt tasutud, nagu juhtus ka ühes 1939. aasta variandis: “See imestanud veel rohkem, kui laudas seisnud suur ja rammus lehm endise lahja asemel”. Viina-allika imeomaduse kaduminegi saab seletuse: “Ainult patused inimesed ei pidanud viina maitset tundma, aga ka viina selle tõttu mitte saama. Ja imelikul viisil pole keegi enam allikast viina jooksmast tabanud, muidu vuliseb praegugi endist viisi edasi”.

Nagu muistendi eelloos, nii ka lõpukommentaaris pole Karl Luiker jätnud märku andmata inimeste suhtumises toimunud muutustest, võrreldes kujutluspildiga poisikesepõlves. Oma kirjutise, dateeritud 1960.

aasta 12. märtsi kuupäevaga, lõpetab ta sõnadega: “Ka Alliku mägi on endine, ainult neid inimesi ei ole ühtegi enam elavate kirjas, kes suudaksid tunnistust anda kunagi seal pulbitsenud elust. Samuti allikast ei pea keegi enam lugu, ega ei ehita talle ilusat varjualust ümber, nagu seda tegid vabrikurahvas, et teekäijat rõõmustada ja puhkusele kutsuda ning karastuseks lonks imepuhast vett anda.”

KOOPA TAASAVASTAMINE JA MUISTENDI “TEINE ELU”

Kui Allikukivi koopa lagi poleks 1961. aastal liivakaevandamise tõttu ekskavaatori all äkki avanenud ega juhtunust geoloogidele teatatud, oleks majandustegevuse jätkudes huvitavat loodusemälestist võib-olla veelgi kahjustatud. Nüüd võeti see looduskaitse alla.

Lisaandmeid paiga edasisest käekäigust hankisin 2012. a suvel koha-peal.⁵ Üsna pea oli koobas kuulsaks saanud ning meenutama hakati ka pärimust. Koopa esmakirjeldajatest-geoloogidest mõõdistamisel osalenud Kaarel Orviku küsitlemisel selgus mõndagi täpsustavat. Küsimusele, kas kohalikelt elanikelt mingit teavet rahvapärimuse kohta saadi, sain jaatava vastuse: “Ma mäletan, et üks noormees oli meile mõõtmisel abiks, koolipoiss, kes puges käikudesse, lint peos. Hall vanamees, kellele öömaja ei antud, oli jutuks, nii et see legend oli tal teada.” Küsisin ka geoloogi arvamust muistendivariantides paljukordselt mainitud suure langatuslehtri kohta: millest see võiks tuleneda, et 1961. a välitöödel oli suurema langatuslehtri sügavuseks “kuni 2 meetrit”, nüüd aga paistab see olevat märksa sügavam. Orviku oli poolesaja aasta tagust uurimisobjekti üle vaadates sama märganud: “Ma käisin seal ikka juba ära, aga nüüd oli [koopa] põhi kuiv, seinad eest betoonkrohviga toetatud. Aga see langatuslehter on sügavam kui 3 m, tundub, et see on veel lisaks varisenud vahepeal. Seintest on ka liiva varisenud. Aga maja sinna maa alla küll ei ole vajunud, nagu legendis on. Seda tegelikult ei saa olla, et ei pealt ega kuskilt midagi näha poleks.” (EFA II 57, 149/50 (2))

---

⁵ Eesti Loodusuurijate Seltsi korraldusel toimus 30. juunil ja 1. juulil 2012. a Tihemetsas XXXV Eesti Looduseuurijate Päev ettekannetega koobaste teemal ning külastati ka Allikukivi koobast. Täna kõiki, keda küsitlesin, informatsiooni eest.

Geoloogi arvamus toob mõttesse sellesama paiga kohta käiva muistendi. Ei siloaugu kaevamine enne 1960. aastat (kui seda ehk tõesti püüti rajada samasse langatuslehtrisse) ega varing pärast 1961. aastat toonud muistendi tegevuskäiku enam mingit lisa. Küll aga levisid oletused, et ümbruses leidub veel koopaid. Kaasa aitas ajakirjas Eesti Loodus ilmunud sõnum väiksemast tühemikust liivakivis ja sellest välja voolavast allikast. Tühemiku asukohaks on kaks võimsat mäнди “Allikukivi koobastiku kõrval, 40 m teisel pool Pärnu–Tartu maanteed oru järsul kaldal puude-salus” (Saar 1972: 626; vrd Heinsalu 1987: 104).

“Koopaid võib seal ümbruskonnas muidugi rohkem olla. Kui käigud omavahel kokku ei puutu, siis need loetakse eraldi koobasteks,” selgitas Kaarel Orviku. Geoloogias kehtivate kriteeriumite järgi ei loeta vastavalt Allikukivi koopaga kokkukuuluvaks ka muistendis kolm maja endasse neelanud langatuslehtreid u 15 m kaugusel koopast, küll aga koopa põhjas voolavat ja sellest 15 m eemal oru nõlvas väljuvat allikat.

“Hakkasid seal kohe ekskursioonid käima,” jutustas Allikukivi koopa ilmsikstulemise kohta Eesi Kolla. Mujalt Tihemetsa tulnuna oli ta pärimusest kuulnud vaid viina-allika kohta: “[...] legend oli, et sealt viina tuleb, sellest allikast. Mina olen lugenud ainult, et seal oli pulmamaja. Seda juttu ma rahva käest ei ole kuulnud. Kui mina tuln, siis täiesti solinal veel jooksis see vesi ja tagumisse koopasse ei saanud otse sisse. Praegu on uks avatud, lukus ei ole.” (EFA II 57, 136/7 (1))

Pulmadest polnud kuulma juhtunud samuti Salme Haavik, eespool mainitud rahvaluulekoguja J. P. Sõggeli lapselaps: “Lapsepõlves juba kuulsin, nii 1940.–1950. aastatel, seda lugu Allikukivi koobastest. Kerjus tuli süüa paluma ja rahvas ajas välja. Põhimine oli ülbus, mille pärast see maja maa sisse vajus sealt mäe pealt, pulma ma ei tea.” (EFA II 57, 138 (1))

Kilingi-Nõmmele 1983. aastal elama asunud Tiina Kuum oli muistendit kuulnud Abjast pärit abikaasalt: “Abja kandis oli ka selline lugu teada, et maja varises maa sisse. Aga mitte seoses pulmadega, vaid niisama.” (EFA II 57, 140 (1))

Kogukonna ühismälust taanduma kipuvad pulmateemat aitas populariseerida 1890. a arhiivitekti taastrükk tiraažiga 20 000 eksemplari kogumikus “Esivanemate varandus” (vt Eisen 1958: 84–85). Kõrvuti dzottide, lõhede ja käikudega efektse koopa kui vaatamisväärsuse (vt ka EELIS: sub Allikukivi koopad) tuntusega kasvas muistendi tunnus. Oma giiditööst jutustades ütles Tiina Kuum, et peab väga oluliseks tähelepanu juhtimist asitõendile:

Aga see suur auk, see koopa taga mäe peal, see langatuslehter on hästi näha, kuigi ta on praegu võsas. Kui mina räägin turistidele, siis viin nad sinna mäe otsa augu juurde ja siis alles ütlen, mis see on. – Et see on selle Allikukivi koopa langatuslehter. Ja et selle kohta käib see legend, et mäe peal olid majas pulmad ja tuli see sandike ja teda ei võetud öömajale. Ma räägin selle ilusa loo ära ja siis alles ütlen, et see ongi see koht, kuhu pulmamaja sisse vajus. Ja alati, kui

*Foto 5. Tiina Kuum Kärsu mäe allika juures: “See ongi see koht.”
(M. Hiimäe, 2012). ERA, VF 8222*

ma inimestele räägin, räägin neile seda sauna kah, kuhu see sandike öömajale võeti, et siit üle tee oli see saun, nagu legendis öeldud.

Rootsi-aegsetel kaartidel on olemas see maamärk, mis ma enne rääkisin. Ja kui võtta allikast kaardi suhtes ja ilmakaarte suhtes, siis selles kohas on talu! Ilmakaarte suhtes just, no oli talu seal! (EFA II 57, 147/8 (12) < Saarde khk – Mall Hiimäe < Tiina Kuum, snd 1961 (2012))

Tutvustatava paiga atraktiivsuse suurendamise huvides peab giid oluliseks välja pakkuda midagi visuaalselt tajutavat: konkreetset süvendit – pulmamaja maasse vajumise paika; öeldu tõepära kinnituseks sobib lisada, et Rootsi-aegsetel kaartidel on just selles kohas maja, ja et saun, kus kerjustaat öömaja sai, oli “siit üle tee”. Niisiis “turismis mitte üksnes ei kasutata kohapärimust, vaid seda ka kujundatakse ning võimendatakse”, esitab hüpoteesi Melika Kindel, vaagides turismi rolli kohapärimusliku folkloori kujundajana (Kindel 2004: 155).

Allikukivi muistendi kauase põhikuju taastumine, aktualiseerumine pärast 1961. aasta intsidenti ja võõra kuulajaskonna ees kohastumine on oma teatava kallutatuse tõttu seosesse viidav poleemiliste käsitlustega autentsusest, folklorismist ja folkloori teisest elust (vrd Bendix 1997: 177–178; Honko 1998: 78). Küsimusele, kas Allikukivi koopast välja voolavat allikat silma-allikaks pole peetud, vastas Tiina Kuum: “Ma ei tea, kas ma olen ise vist rääkinud turistidele, et nooremaks ja ilusamaks teeb küll.” (EFA II 57, 141/2 (2)). See on hea näide giidi ülesannetes kohaliku traditsioonikandja püüdest muistendipaiga diskursuses uut, kuulajate ootustele vastavat aspekti välja pakkuda.

TAGASIPILK ALLIKUKIVI KOOBASTIKULE KUI GEOLOOGILISELE OBJEKTILE NING MUISTENDIPAIGALE

Geoloogilise maastikuobjektina on Allikukivi koobas ja sellest välja voolav allikas nende naabruses asuvatest langatuslehtritest eraldi asuv üksus. See on ainus koobas, mis on Allikukivi (Kärsa) mäel – uue ja vana maantee vahelisel künkal asuvast, u 0,2 ha suurusele maa-alale ulatuvast koobastikust – põhjalikult uuritud ja kirjeldatud. Ajavahemikus 1961–1996 on seda koobast arenguprotsessi jälgimiseks korduvalt mõõdistatud.

1996. a selgus, et koopa pikkus (33 m) muutunud pole, kuid “on lisandunud täiendav sissevool koopa-ava kõrvale, kus on tekkinud nelja meetri pikkune lisakäik. Laienenud on ka allika väljavoolukanal orunõlvale ja täielikult varisenud suur külgmine tühik väljavoolukoridori lõpuosas”. (Kleesment 2003: 60) Üks devoni liivakivis moodustuvaid allikakoobaste tüüpe võib koosneda mitmest kitsaste käikudega ühendatud grotist. “Sellel võib puududa looduslik lai ava, sest see on kinni varisenud või pole veel tekkinud. Nüisugust koobast näeme Allikukivil”, kirjutab Heinsalu (1987: 142).

Kui rahvaluule on luule, st fantaasialooming, kuidas saaks seda interpreteerida nõnda, et selguks tegelikult ajaloos toimunu?

Ülo Heinsalu on Allikukivi koopa arengulooliste seikade selgitamiseks abi saanud 19. sajandi lõpukümneni rahvapärимusest, samuti vanemast trükisõnast, ning jõudnud arvamusele, et see koobas on kunagi avatud olnud. Kõige varasema, 1890. aastal Jakob Hurda rahvaluulekogusse laekunud muistendivariandi vaatlus lubab mul seda arvamust kinnitada ja omalt poolt lisada, et tegemist on elavast traditsioonist taanduva, fragmentaarse, hägusaks muundunud pärimusega, millel on säilinud mõned koopamuistendite tunnused. Pärimuse taandumise tingis asjaolu, et koobast ennast enam maastikupildis polnud: sissekäik sulgus (või suleti) ning reaalsuses silmnähtava pidepunktita jäänud pärimus jäi unarule.

Domineerima pääses nähtavatele maastikukomponentidele toetuv terviklik, vitaalne muistenditüüp, mille tegevustikus on ühteaegu kohta nii langatuslehtritele mäe peal kui ammutuntud veevõtukohale – allikale mäe all oru veerus. Pulmamaja maa sisse varisemise lugu koos allika samaaegse ilmumisega justkui isegi kajastas reaalselt tegelikkust, sest varingute tõttu tekkinud ummistuste puhul leiab vesi tõesti uue väljapääsu maapinnale. Kuid reaalsuses kuulub ju see allikas ühte koopaga, mitte läheduses paiknevate aukudega. Muistendis lastakse pikalistel protsessidel mõnikord toimuda kokkusurutud ajas, olgu jutuks järvede ränd, katkuvankri seismajäämine või viinaallika imetabane ilmumine.

1939. a seisuga kogutud tekstid rahvaluulearhiivis näitavad muistendi erksate värvide tuhmumist. Oleks ka palju tahta, et koolilapsed neile jutustatut suudaksid sõna-sõnalt kirja panna. Märkata on viina-teema populaarsuse kasvu, võib-olla M. J. Eiseni mugandatud trükiteksti mõjustusel. Kolme langatuslehtri esindatus lubab üsnagi tõenäoseks pidada avauste märkamist maastikul (iseasi, kas kõik olid tekkinud varingutest). Koopa olemasolust on taas juttu, kuid ainult ühes olustikulist laadi tekstis. Pulmateemaga variantide võrdlusest selgub, et

tegevustiku põhiliin on püsinud sama, otsekui folklooriteose stabiliteedi-teooria paikapidamise tõestus (vrd Anderson 1923: 397).

1960. aastal laekunud 12-leheküljeline käsikiri on selle poolest huvitav, et teada antakse Kärša mäe kaevandamise katsest just enne 1961. aastat, mil koobas päevavalgele tuli. Näib, et langatuslehtriale, mis otseselt koopa juurde ei kuulunud, pöörasid geoloogid vähem tähelepanu. Andmete erinevus (kuju, mõõdud) langatuslehtrite kohta, aga ka allika veehulga muutuste kohta vajaksid geoloogi hinnangut, sest koobastiku arenguprotsessi näitavad nemadki.

1961. aastal avanenud koobas (uus vaatamisväärsus paelus eriti ümbruskonna koolipoisse), langatuslehtri ja allika tekkimise pärimuslik saamisloogu jõudis kogukonna kõikide liikmeteni nii suuliselt kui meedia, pärastpoole sh interneti vahendusel. Narratiivi püsिमotiividena jäid tava-kasutuses domineerima maja maasse vajumine ülekohtu-konflikti tõttu ning allikavee viinaks muutumise fenomen.

Allikukivi põlise jaanituleplatsi heakorra eest kannab praegusajal hoolt Allikukivi külaselts, siin käiakse endiselt koos. Korras peetakse ka veevõtukohta Käršu allikal. Paika külastavad rahvusvahelised turismi-ekskursioonid. Allikukivi koobastik on tüüpiline looduskaitse- ja turismi-objekti staatuses märk Eesti maastikul, mille atraktiivsust aitab eksponeerida retkejahi jutustatav traditsiooniomane legend.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis:

- E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu
- EFA – Eesti Folkloori Arhiivi rahvaluulekogu
- ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu
- ERA, Foto – Eesti Rahvaluule Arhiivi mustvalgete fotode kogu
- ERA, VF – Eesti Rahvaluule Arhiivi värvifotode kogu
- H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

Eesti Rahva Muuseumis:

- ERM, KV 93 – Korrespondentide vastused

KIRJANDUS

- Aarne, Antti 1918. *Estonische Märchen- und Sagenvarianten*. (FF Communications 5). Hamina: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Anderson, Walter 1923. *Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwanks*. (FF Communications 42). Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Bendix, Regina 1997. *In Search of Authenticity. The Formation of Folklore Studies*. Madison: University of Wisconsin Press.
- EELIS: sub Allikukivi koopad = Allikukivi koopad. – *Eesti Looduse Infosüsteem – Keskkonnaregister*: Keskkonnaagentuur. <http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/> (13.12.2019).
- Eisen, Matthias Johann 1896. *Kodused jutud. 75 vanaaegist juhtumist meie maalt*. Tallinn.
- Eisen, Matthias Johann 1920. *Eesti kohalikud muistejutud*. Tallinn.
- Eisen, Matthias Johann 1958. *Esivanemate varandus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Heinsalu, Ülo 1987. *Eesti NSV koopad*. Tallinn: Valgus.
- Heinsalu, Ülo; Kurik, Elga 1967. Põrguhauad ja põrguaugud. – *Eesti Loodus*, nr 4, lk 211–217.
- Honko, Lauri 1998. Folklooriprotsess. – *Mäetagused*, nr 6, lk 56–84. (<https://www.folklore.ee/tagused/nr6/honko.htm>)
- Hupel, August Wilhelm 1789. *Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revelschen Statthalterschaft*. Riga.
- Hupel, August Wilhelm 1782. *Topographische Nachrichten von Liv- und Ehstland III*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- HVM III 1970 = *Muistendid vanapaganast*. (Monumenta Estoniae antiquae II. *Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid III*). Koost. Eduard Laugaste, Ellen Liiv. Tartu Riiklik Ülikool, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jung, Jaan 1898. *Muinasaja teadus eestlaste maalt II. Kohalikud muinasaja kirjeldused Līvimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast*. Jurjev.
- Kalda, Mare 2010. Kohapärimus. Väandra metsadest, põrgurahvast, häädest meestest ja muustki Pärnumaa kohajuttudes. – *Pärnumaa*, 2. (Loodus, aeg, inimene). Peatoim. Aldur Vunk, toim. Tiina Mattisen, Ebeli Nahkur, Taavi Pae, Toomas Tamla, Urve Tammjärv, Urve Teistre. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 523–535.
- Kindel, Melika 2002. ERA 1938/1939. aasta kohamuistendite võistluskogumine. – *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 20). Koost. Mall Hiimäe, toim. Mall Hiimäe ja Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 99–111.

- Kindel, Melika 2004. Turismi roll kohapärimuslikus folklooriprotsessis. – *Pärimusmuusika muutuv as ühiskonnas 2. (Töid etnomusikoloogia alalt 2)*. Koost. ja toim. Ingrid Rüütel. Eesti Kirjandusmuuseumi etnomusikoloogia osakond, Eesti Rahvuslik Folkloorinõukogu. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 155–160.
- Kleesment, Anne 2003. Koopad Devoni liivakivis – teke ja areng. – *Eluta loodumälestiste uurimine ja kaitse*. Toim. Enn Pirrus. Eesti Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjon. Tartu–Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 51–63.
- Kleesment, Anne 2005. Devoni koopad ja nendega seotud muistendid. – *Teadus geoloogias. (Schola Geologica I)*. Toim. Evelin Verš, Reet Nemliher. Eesti Loodusuurijate Selts. Tartu Ülikooli geoloogia instituut. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk 64–69.
- Palumets, Lauri; Proosa, Hendrik 2003. Virulase karstikoobas Tuhalas. – *Eluta loodumälestiste uurimine ja kaitse*. Toim. Enn Pirrus. Eesti Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjon. Tartu–Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 64–74.
- Pärnumaa 1930 = *Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. (Eesti. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus 4. Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna väljaanne 9)*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Remmel, Mari-Ann 2001. Mõrsja saatus: pulmateema loodusmaastikuga seotud rahvajuttudes. – *Akadeemia*, nr 12, lk 2523–2542.
- Saar, Ilmar 1972. Kirjeldamata koopaid Pärnumaal. – *Eesti Loodus*, nr 10, lk 626.
- Ste, A. [Saareste, Andrus] 1912. Saarde kihelkond. – *Kodu*, nr 6, lk 88–94.
- Vilbaste, Kristel 2013. *Eesti allikad*. Toim. Marika Mikli. Tallinn: Varrak.

Summary

ALLIKUKIVI CAVE AND ALLIKUKIVI SPRING IN FOLKLORE

Geologists learned of the existence of the 33-metre-long Allikukivi Cave in the Devonian sandstone of south western Estonia only in 1961, when during excavation work a more than 7-metre-deep void opened under an excavator.

Estonian lore of caves and cave systems describes them as starting points of underground passageways. They have been considered places of refuge during times of war and plague, sites of hidden treasure, and the dwelling places of nature giants. In describing the development story of this particular cave, geologists have used archival pieces from the Estonian Literary Museum's Folklore Archives and reference material from earlier printed sources. The case study focuses on observing the geological phenomenon as a folklore- and landscape-related whole.

There appear to be two different layers of tradition: one of them vanishing, the other vigorous. The episodes of the first contaminated text that reached the archives in 1890 feature spirits who come out of the opening near the spring. What follows is a legend of a giant that contains the motif of throwing a stone at a church. The connection with legends of giants dwelling in caves is manifested weakly and the text is fragmentary and vague showing the characteristics of departing from tradition. These features corroborate the geologists' opinion that the cave in question may have been open in the past, but also suggests that when the cave closed in (or was deliberately shut because of the danger it presented) the legend gradually faded.

The second plot then became predominant. The landscape components of the later folklore layer consist in three large openings on a hill (in a geological sense, three sinkholes in Devonian sandstone that appear when an underground hole caves in) and a spring that is connected to them (the holes appeared because water eroded the sandstone).

The holes remain as the traces of buildings that sank underground due to the breaking of ethical norms that occurred when a beggar who turned up at a wedding was not allowed to stay for the night; in some versions the motif of the wedding guests turning into wolves is added (Aa 86, Aa 87 and Aa 73 in Antti Aarne's 1918 catalogue of legends). Even if the cave is mentioned, it is not linked with the plot of the legend. However, important status is given to the spring that is created simultaneously to the building sinking into the ground, with the spring water turned into spirits.

In 1961 Allikukivi Cave was taken under protection and its entrance was supported. The cave became a tourism object and the legend of the house sinking underground was activated. This is a good example of the revival of folklore in connection with tourist services. Today, the special focus of this popular tourism object is on all three landscape elements: the cave, a nearby sinkhole with a diameter of around seven metres, and the spring, which comes to the surface 15 m away. The discovery of the cave has introduced no new motifs to the plot of the legend, but in guided tours it has become customary practice to tell the legend of the wedding house, accompanied by the evidence in the landscape.

KEYWORDS: Allikukivi system of caves, Devonian sandstone, geology, local legends, Käršu spring